

І. Л. Михайлин

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Поезія, проза й «газетна література» в концепції О. О. Потебні

Михайлин І. Л. Поезія, проза й «газетна література» в концепції О. О. Потебні. Розглянуто категорії поезії й прози в творчості О. О. Потебні. Наголошено, що для ученого проза – це мовлення, яке переслідує практичні цілі; причому кількість прозаїчних стихій у мові постійно зростає. Як одна з таких прозаїчних стихій інтерпретується журналістика, позначена в О. О. Потебні як «газетна література». Її найголовніша ознака – пізнання факту, зрозумілого як феномен об'єктивної дійсності, і відтворення факту за допомогою інформаційного образу, ознакою якого є тотожність із значенням.

Ключові слова: *О. О. Потебня, поезія, проза, «газетна література», журналістика, факт, інформаційний образ.*

Михайлин И. Л. Поэзия, проза и «газетная литература» в концепции А. А. Потебни. Рассмотрены категории поэзии и прозы в творчестве А. А. Потебни. Отмечено, что для ученого проза – это речь, преследующая практические цели; причем количество прозаических стихий в языке постоянно увеличивается. Как одна из таких прозаических стихий интерпретируется журналистика, обозначенная у А. А. Потебни как «газетная литература». Ее важнейший признак – постижение факта, понятого как феномен объективной действительности, и представление факта посредством информационного образа, отличительной чертой которого является тождество со значением.

Ключевые слова: *А. А. Потебня, поэзия, проза, «газетная литература», журналистика, факт, информационный образ.*

Mykhailyn I. L. Poetry, prose and «the newspaper literature» in A. A. Potebnja's concept. Categories of poetry and prose in A. A. Potebnja's creativity are considered. It is noticed that for the scientist the prose is the speech pursuing the practical aims; and the quantity of prosaic elements in language constantly increases. As one of such prosaic elements is interpreted the journalism designated at A. A. Potebnja as «the newspaper literature». Its major sign – comprehension of the fact understood as a phenomenon of the objective validity, and representation of the fact by means of the information image which distinctive feature is the identity with value.

Keywords: *A. A. Potebnja, poetry, prose, «the newspaper literature», journalism, the fact, an information image.*

У величезній науковій спадщині О. О. Потебні сучасники відшукують відповіді на досить несподівані запитання, які, на перший погляд, не могли перебувати в його полі зору і які він безпосередньо не досліджував. Загальноприйнятою стала думка про те, що «він випередив не тільки своїх сучасників, а й кілька наступних поколінь філологів» [1:15]; що «його ідеї багато в чому залишаються сучасними для нас плідними і необезбарвленими: ми звертаємося до них не для того, щоб віддати данину поваги і вдячності, а для того, щоб отримати новий імпульс у наших наукових пошуках» [9:302]. Минуло вже біля 120 років від смерті О. О. Потебні, а й досі

його ідеї, термінологічно адаптовані новітніми дослідниками, стають підставою для новаторської інтерпретації сучасних актуальних проблем гуманітарної науки.

Одна з головних тем лінгвофілософії О. О. Потебні – розвиток мислення як мовної діяльності людини. Мова є первісно єдиний спосіб формування знання людини про світ і саму себе в світі. Відбиваючи в процесі діяльності в своїй свідомості світ, людина позначає словом наслідки свого пізнання. Справедливо підмічена своєрідна «теоретична метонімія» вченого: «говорячи про слово, О. О. Потебня весь час ототожнює його із мовою в цілому» [2:24].

У розвитку людського мислення О. О. Потебня виокремлював два величезні явища: епоху поезії та епоху прози. Із зрозумілих причин у нього немає сталих спостережень над журналістикою як окремим типом мовної діяльності людини. **Актуальність теми** запропонованого нами дослідження полягає в спробі, спираючись на вчення О. О. Потебні, здійснити інтерпретацію журналістики як важливого мислетворчого етапу в розвитку людства.

Ця праця є частиною ширших досліджень, які автор веде останнім часом у галузі великого напрямку – гносеології журналістики і які присвячені, зокрема, категоріям інформаційного образу [4], факту [3], правди [5] в масово-інформаційній діяльності.

Поняття «поезія» та «проза» О. О. Потебня вживав у не властивому для сучасного розуміння значенні. Під поезією він розумів слова і висловлювання, наділені внутрішньою формою. За О. О. Потебнею, внутрішня форма, тобто найближче образне представлення, є мотивом виникнення слова. В одному з останніх своїх курсів лекцій з російської словесності, прочитаних в Харківському університеті, О. О. Потебня відзначив:

У всіх мовах зазвичай існує від 800 до 1000 корінних споконвічних слів, які, як думають деякі вчені, існують з стародавніх часів, не змінюючись у кількості. Це не зовсім вірно: і тепер створюються зрідка такі корінні слова. От з цих елементарних слів і створена решта шляхом різноманітних видозмін [7:210].

Відтак, стародавнє слово передбачало синкретизм первісних коренів, з яких розвинулася мова.

Народження мови і використання її О. О. Потебня вважав мистецтвом.

Слово тільки тому є орган думки і обов'язкова умова всього наступного розвитку розуміння світу і себе, – вважав учений, – що первісно є символ, ідеал і має всі властивості художнього твору [8:40].

На слово не можна дивитись як на вираження готової думки. Слово є вираженням думки лише настільки, наскільки служить засобом до її створення.

Розвиваючи ідею подібності твору і слова, О. О. Потебня писав:

Мистецтво – це мова митця, і як за допомогою слова неможливо передати іншому свою думку, а можна лише пробудити в ньому його власну, так неможливо її повідомити і в творі мистецтва; тому зміст цього останнього (коли він закінчений) розвивається вже не в митцеві, а в реципієнтах. Слухач може набагато краще за мовця розуміти, що приховано за словом, і читач може краще за самого поета осягати ідею

його твору. Сутність, сила такого твору не в тому, що розумів під ним автор, а в тому, як він діє на читача чи глядача, відтак, у невичерпному можливому його змісті [8:28].

Але мова не константа. Вона бурхливо розвивається. У ній іде «безперервна боротьба думки зі словом» [8:134].

Уже в процесі виникнення слова між його значенням і представленням, тобто способом, яким репрезентовано це значення, існує невідповідність: *значення завжди об'ємніше, ніж представлення. (...) Залежно від використання слова в нових і нових ситуаціях ця невідповідність усе збільшується. Відносно широке і глибоке значення слова (...) прагне відірватися від порівняно нікудишнього представлення (...), але в цьому прагненні створює лише нове слово. Здобуті думкою нові точки прикріплення збагачують її* [8:134; курсив О. О. Потебні. – *I. M.*].

Традиційно вважається, що наявність у слів чи висловлювань внутрішньої форми – це добре. Сам О. О. Потебня в численних працях торкався цього питання, наводив численні приклади, реставрував шляхом порівняльного аналізу забуте первісне етимологічне значення, яке було втрачене словом чи виразом, здавалося б, назавжди. На цьому терені в нього є багато послідовників. Але при цьому менше уваги звертається на думку О. О. Потебні про позитивний зміст втрати вербальним складом мови внутрішньої форми. Тимчасом сам О. О. Потебня наголошував:

Важливість забуття внутрішньої форми – у позитивному боці цього явища [8:51].

Цей позитивний бік полягає в тому, що лише втрата внутрішньої форми забезпечує ускладнення або згущення думки, надає можливість руху великим мисленим масам. Під згущенням думки О. О. Потебня розумів той процес, у силу якого корені й слова втрачають сліди свого походження; спрощується й не потребує зусиль думки те, що раніше було важко й складно. Слова перестали бути обтяжені внутрішньою формою й залишились тільки носіями значень.

Втрата словами внутрішньої форми справила революційний вплив на розвиток думки; прищвидшився процес внутрішнього мислення; спростилася процедура спілкування в цілому й передачі знань зокрема.

Відомо, – зазначив О. О. Потебня, – що істина, здобута працею багатьох поколінь, потім легко дається навіть дітям, у чому й полягає сутність прогресу; але менш відомо, що цим прогресом людина зобов'язана мові. Мова – тому умова прогресу народів, що є органом думки окремої особи [8:52].

Таким чином, у міру затемнення представлення, слово позбавляється поволі своєї внутрішньої форми і пов'язаної з нею образності. Тим самим закладаються початки прози, сутність якої – у складності й абстрактності думки. Не можна сказати, коли з'являється проза. Перша поява прози в писемності не є час її народження, ще до того вона існувала в розмовному мовленні, якщо слова, що входили у неї, були тільки знаки значень, а не, як у поезії, конкретні образи, що пробуджували значення.

Утворення основоположної для прози (науки) категорії причини відбулося в мові на підставі зіставлення й порівняння явищ. Перше речення, яке складалося з двох членів, могло бути нічим іншим, як порівнянням. Категорія причини виникла як живий засіб пізнавати нове. Скільки тривав цей процес за умов «слабкої розумової діяльності» [8:47], сказати важко – становлення людського мислення в процесі трудової діяльності йшло складними многотрудними шляхами.

Традиційно, спираючись на самого О. О. Потебню, його інтерпретатори розуміють під прозою науку. Проте це місце в О. О. Потебні звучить не так прямолінійно.

Проза для нас, – зауважував він, – є пряма мова не в розуміння першообразності й нескладності, а лише в розумінні мовлення, яке має на увазі або *тільки практичні цілі*, або служить вираженням науки [8:152; курсив мій. – I. M.]

Мовлення, яке має практичні цілі, може бути витлумачене як журналістика. У нашій науці стільки сказано про ужитковий, практичний бік інформаційної діяльності, що незручно до цього повертатися знову.

Для нас важлива ще й така думка О. О. Потебні:

Кількість прозаїчних стихій у мові постійно зростає, відповідно до природного ходу розвитку думки [8:51].

Очевидно, однією з цих «прозаїчних стихій» стала журналістика. О. О. Потебня не те щоб зовсім не говорить про неї, але не вважає важким предметом для аналізу. І це зрозуміло. У часи О. О. Потебні журналістика в Росії тільки розгорталася як потужна культурна сила, з'являлися телеграфні агентства, услід за їх появою газети переходили на щоденний випуск. Але поява поняття «масова інформація» ще було далеко попереду. Газета ще довго залишалася предметом доволі елітарного читання. Тому в розмаїтій творчості О. О. Потебні про журналістику як окрему прозову (чи «прозаїчну»), за О. О. Потебнею) практику не йдеться.

Учений неодноразово підкреслював: якщо поезія – відомий спосіб мислення й пізнання, то так само слід розглядати й прозу. «Найбільш загальні категорії науки (за О. О. Потебнею) – факт і закон» [8:149]. Категорія факту є основоположною для журналістики.

Встановлення факту передбачає, – за О. О. Потебнею, – у межах всеоб'ємної суб'єктивності людської думки здійснення розмежування галузей об'єктивного й суб'єктивного; він є результат критики, тобто сумніву, який завершується свідомим віднесенням мислимого до першої з цих категорій [8:150].

Якщо дещо вирівняти це заскладне синтаксично висловлювання, то отримаємо таку думку: встановлення факту передбачає наявність у людській свідомості уявлення про сферу об'єктивної дійсності та її суб'єктивного сприйняття й свідомим віднесенням факту до категорії об'єктивного, реально існуючого світу. Наукове мислення полягає в рухові від мінливих, рухомих, невизначених фактів до створення постійного, нерухомого, визначеного закону.

Лише в межах гносеологічної діяльності людини можна зрозуміти феномен журналістики. Торгівля новинами стає можливою лише тому, що людина готова платити за знання про факти дійсності, які їй дає журналістика. Журналістика – це знання про світ, про соціальне довкілля (зовсім близьке і віддалене). І тут вмикається механізм характеристики знання; воно повинно бути точним, достовірним, правдивим (свідомо віднесеним до об'єктивної реальності), відповідати дійсному стану речей. Стандарт точності цінується в журналістиці вище за стандарт оперативності. Оперативна брехня нікому не потрібна.

Відтак, до журналістики необхідно застосовувати усі ті критерії, за якими ми оцінюємо науку: навіть у дисертаціях на першому місці опису роботи – актуальність обраної теми та наукова новизна її розв'язання. Від журналістики ми теж вимагаємо суспільної актуальності в проблематиці повідомленої новини. Ми хочемо знати правду, дійсний стан речей. Як у науці, ми прагнемо досягти однозначності в розуміння наданого повідомлення. Повідомлення, яке міститиме в собі невичерпну можливість для інтерпретацій, – страждатиме на професійну ущербність. Знову ж таки: професійний стандарт висуває сувору вимогу до інформаційного тексту – він повинен розумітися однозначно. Це означає, що безкінечна кількість читачів, прочитавши в газеті чи почувши по радіо, що 13 січня 2010 року на о. Гаїті стався землетрус силою 6,9 балів за шкалою Ріхтера, повинні зрозуміти, що на Гаїті, а не на Кубі, 13 січня, а не 17, стався

землетрус, а не ураган, силою 6,9, а не 7 і не 5 балів.

Таким чином, покликання журналістики – служити суспільству правдою, тобто, подавати точне, достовірне, адекватне науковому знання. У цьому сенсі журналістика – це специфічна гуманітарна наука. На ній поширюються всі властивості гуманітарного знання; воно процесуальне, незавершене, дискурсивне, не може вважатися остаточним. Зазначимо принагідно, що ще в «Теорії журналістики» (1998) А. З. Москаленко писав про «сплав науки і публіцистики» [6:312] в сучасному журналістському дискурсі.

Факти в журналістиці цінуються вище за думки. Певна річ у тому випадку, коли вони самі не набувають статусу самодостатності й не стають вербальними фактами.

Журналістика, зрозуміло ж, не залишається тільки в межах емпіричного знання, але підноситься до узагальнень, коментарів, осмислення фактів. Це вона робить в межах аналітичних і художньо-публіцистичних жанрів. І висновки її не мають статусу законів, так само, як газетне чи журнальне число не може мати статусу наукової монографії чи підручника. І все ж таки сучасна людина не здатна існувати без журналістики, поза безкінечним потоком інформації, за яким вона стежить щодня.

Разом з тим О. О. Потебня не заперечував категорично проти присутності в журналістиці поезії.

Якщо є підстави знаходити її, наприклад, у старовинних межових записах, – писав він, – то з ще більшими підставами ми можемо бачити її в роздрібності і в суміші з прозаїчністю і в науковій, і в повсякденній газетній літературі [8:156].

Для О. О. Потебні журналістика (за його термінологією – «наукова і повсякденна газетна література») – це практичне мовлення, а відтак і практичне мислення (бо мислення і мовлення для нього тотожні), яке здійснюється за допомогою прийомів поезії й прози. Ми вже з'ясували, що від прози в журналістиці орієнтація на збирання й відображення емпіричних фактів, прагнення до їх аналізу й узагальнення.

А що ж від поезії? Розмірковуючи над природою журналістського (інформаційного) пізнання, я прийшов до висновку, що знання з інформаційних повідомлень людина отримує не за допомогою наукового термінологічного апарату – понять і умовиводів, а за допомогою інформаційних образів, в основі яких лежить емпіричний опис реаль-

ності, її подій і явищ. Мені вже доводилося давати характеристику інформаційному образу [4], який відзначається тотожністю до дійсності, відображуваного явища. І тут так само для розуміння цього феномену допомогу подав О. О. Потебня.

Якщо поезія є іносказання *ἀλληγορία* в широкому розумінні слова, – вказував він, – то проза, як вираження елементарного спостереження, і наука прагнуть стати в певному сенсі тотожнотворенням (*ταυτολογία*)» [8:151].

За О. О. Потебнею, художній образ менше значення, тобто містить у собі можливість для множинності інтерпретацій, у вигляді формули це означає $A < X$, де A – образ, а X – значення. Але О. О. Потебня не виключає випадку встановлення тотожності між образом і значенням. Встановлення рівності між A і X , на його думку, знищило б поетичність, тобто або перетворило образ на прозаїчне позначення окремого випадку, позбавленого відношення до чого-небудь іншого, або перетворило б образ на науковий факт, а значення на закон [8:151].

Таким чином, О. О. Потебня запропонував формулу інформаційного образу. Він має відповідати вимогам наукової однозначності, інакше – бути тотожним значенню, публіка має розуміти його тотожно, однаково, однозначно; у вигляді формули $A = X$.

Ми потрапляємо в пастку: відтворити дійсність, здійснити її адекватний опис ми можемо лише за допомогою інформаційного образу. Але цей образ виконає свою місію тільки тоді, коли він відповідатиме науковим параметрам, тобто буде, як наукове поняття, тотожний своєму значенню, характеризуватиметься точністю, достовірністю, правдивістю. Отут у вищому сенсі журналістика займає місце між (за О. О. Потебнею) поезією і прозою, а сучасною мовою – між літературою і наукою.

Називаючи журналістику «науковою і повсякденною газетною літературою», О. О. Потебня високо цінував її.

Задовольняючи лише злобу дня і не заповідаючи потомству нічого великого, цільного, можливо, не тільки відносно загального розвитку, але й відносно поетичної творчості вона відіграє роль, побідну до ролі дрібних тварин у створенні пластів землі [8:156].

Учення О. О. Потебня допомагає дати сучасну інтерпретацію інформаційному образу й зрозуміти інтегративну природу журналістики як гносеологічної діяльності людини.

Література

1. Лисиченко Л. А. Лінгвософські ідеї О. О. Потебні (Предтеча сучасного вчення про мовну картину світу) / Л. А. Лисиченко // Олександр Потебня: сучасний погляд : матеріали міжнародних читань, присвячених 170-річчю від дня народження фундатора Харківської філологічної школи 11—12 жовтня 2005 року. — Х. : Майдан, 2006. — С. 6—16.
2. Манакін В. М. О. О. Потебня про національно-мовну специфіку слова / В. М. Манакін // Олександр Потебня: сучасний погляд : матеріали міжнародних читань, присвячених 170-річчю від дня народження фундатора Харківської філологічної школи 11—12 жовтня 2005 року. — Х. : Майдан, 2006. — С. 24—31.
3. Михайлин І. Л. До розуміння в теорії масової комунікації категорії факту / Ігор Михайлин // Журналістика, філологія та медіа освіта : у 2 т. — Полтава : Освіта, 2009. — Т. 1. — С. 201—205.
4. Михайлин І. Л. Інформаційний образ як комунікативна категорія / Ігор Михайлин // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. — 2009. — Т. 13. — С. 117—136.
5. Михайлин І. Л. У пошуках сутності журналістики / Ігор Михайлин // Від бароко до постмодерну : Збірник праць кафедри української та світової літератури [Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди] — Х. : Майдан, 2007. — Т. V : До ювілею доцента Валентини Пантелівни Андрусенко. — С. 377—392.
6. Москаленко А. З. Теорія журналістики : підруч. / А. З. Москаленко. — К. : Експрес-об'ява, 1998. — 334 с.
7. Опришко А. Я. Ще одна знахідка неопублікованих лекцій О. О. Потебні «Синтаксис русского языка» / А. Я. Опришко // Наукова спадщина О. О. Потебні і сучасна філологія : зб. наук. пр. — К. : Наукова думка, 1985. — С. 206—221.
8. Потебня А. А. Теоретическая поэтика / А. А. Потебня ; [сост., вступ. ст., коммент. А. Б. Муратова.] — М. : Высшая школа, 1990. — 344 с.
9. Толстой Н. И. О некоторых этнолингвистических наблюдениях А. А. Потебни / Н. И. Толстой // Толстой Н. И. Избранные труды. — М. : Наука, 1999. — Т. 3. — С. 302—315.